

MOKYMU NAUDOTŲ LIETUVIŠKŲ KNYGŲ RYTŲ PRŪSIJOJE KLAUSIMU

(XVIII a. pabaiga—XIX a. pirmasis ketvirtis)

A. ENDZINAS

XVIII a. pabaigoje ir XIX a. pirmajame ketvirtyje į bažnyčios pajungtą Rytų Prūsijos mokyklą, jos mokymo turinį buvo pradėjusios skverbtis gairios bei pažangios „šviečiamojo judėjimo“ idėjos. Jos atsispindėjo kaimo mokykloms lietuvių kalba išleistose mokymo knygose. Tačiau šios pažangios idėjos neįsigalėjo mokymo turinyje, mokykla nebuvo išplėsta iš bažnytinių globos, ir jos reikėsi žymiai silpniau, nei Lietuvos—Lenkijos valstybėje Edukacinės komisijos veikimo laikotarpyje. Vis labiau įsigalinti Rytų Prūsijoje militaristinė junkerinė reakcija ilgainiui paralyžiavo bet kokios pažangios minties pasireiškimą mokykloje. Prie reakcijos siekimų prisidėjo bendros germanistinės tendencijos išguiti iš mokyklos lietuvių kalbą, kartu ir lietuvių kalba mokymui išleistą pasaulietinio turinio lektūrą.

Minimas pažangesnių minčių pasireiškimų laikotarpis, kuris ryškiai atsispindi mokykloje vartotos lektūros turinyje, ligi šiol mūsų mokslinėje literatūroje nenagrinėtas. Duomenys apie šią lektūrą papildytų bei patikslintų mūsų nacionalinės bibliografijos turimą medžiagą, nes toje lektūroje randame ligi šiol nežinomų ar nepakankamai išaiškintų leidinių lietuvių kalba.

Šio straipsnio uždavinys yra supažindinti su kai kuria nurodytu laikotarpiu Rytų Prūsijos mokykloje mokymui naudota lektūra lietuvių kalba.

Mokymo turinys bažnytinėse ir kaimo mokyklose

Protestantizmas įsigalėjo Rytų Prūsijoje kaip valstybinė religija. Mokyklos buvo pajungtos šios valstybinės, t. y. protestantų, bažnyčios organams, todėl vyriausiasis mokyklų prižiūrėtojas parapijoje buvo protestantų klebonas ir jo padėjėjas, centrinės, vadinamosios bažnytinės, mokyklos (Kirchenschule) mokytojas — prėcenteris. Pačios mokyklos skirstėsi į centrinės bažnytines ir parapijų ribose veikiančias kaimo mokyklas. Jei kaimo mokyklų mokytojai buvo dažnai mažamoksliai, tai bažnytinių — išprusę ir lankę bei baigę aukštąją mokyklą.

Kunigo padėjėjo, prėcenterio, tiesioginėje priežiūroje buvo parapijos kaimo mokyklos. Būdami didesnio išsilavinimo, jie greta darbo centrinėje mokykloje instruktudavo mažai išsilavinusius kaimo mokyklos mokytojus savaitinėse ar mėnesinėse konferencijose, lankydavo jų pamokas, nurodydavo trūkumus. Pačių klebonų priežiūra buvo daugiau tikrinamojo pobūdžio. Jie tarpininkavo tarp aukštesniųjų administracijos organų ir

mokytojų, jų žinioje buvo bažnytinė ir mokyklų sociacijų kasos, jiems reikėdavo duoti mokyklų veiklos ataskaitą, jie perduodavo amtmonams sąrašus baustinių valstiečių, kurių vaikai nelankydamo mokyklos.

Parapijos ir mokyklos buvo pajungtos vyriausiems kunigams (Erzpriester), vėliau superintendentams (vyskupams)¹, kurie savo ruožtu vyriausiajai krašto administracijai, karaliui, vėliau konsistorijai. Superintendentai buvo įpareigoti aplankyti kiekvieną diecezijos parapiją kartą per metus.

XVIII a. pabaigos ir XIX a. pirmojo ketvirčio mokyklų vizitacijos Rytų Prūsijoje aktai rodo, kad vizitatoriai, atseit, bažnytiniai mokyklų inspektoriai ar superintendentai, buvo įpareigoti tikrinti ne tik bažnyčių, bet ir joms priklausiusių mokyklų veiklą, o pačios bažnyčios ir mokyklų sociacijų kasos² turėdavo kasmet pateikti savo vyresnybei smulkią bei tikslią apyskaitą. Prie šių apyskaitų buvo pridedami bažnyčios bei mokyklų turto inventoriaus sąrašai, tuo pačiu ir knygų bei vadovėlių sąrašai, kurie neginčijamai rodo, kad vienokia ar kitokia knyga tais metais buvo mokykloje. Šie inventoriniai sąrašai ne visuomet duoda pilną vadovėlio ar kitokios turimos knygos pavadinimą, tačiau yra lyg ir dokumentinė rodyklė tiriamajam bibliografiniam darbui. Daug medžiagos pateikia vizitacijų akta.

Nemažai bibliografinių nurodymų yra ir kituose Rytų Prūsijos bažnytinių archyvų dokumentuose, ypač liečiančiuose mokyklų reikalus. Čia kartais užtinkami mokymo knygų lietuvių kalba pilni titulinio lapo išrašai. Jos išleistos ne Rytų Prūsijoje ir ligi šiol nežinomos mūsų nacionalinei bibliografijai.

Vizitatoriai mokyklose turėdavo įvertinti mokinių žinias iš šių dalykų³: tikybos, ypač bibliinių padavimų, posakių bei giesmių posmų, katekizmo, skaitymo, giedojimo, rašymo, skaičiavimo, morfologijos (Formenlehre), piešimo ir „bendrai naudingų žinių“. Mokyti tų dalykų buvo reikalaujama XVIII a. antroje pusėje centrinėse parapijų mokyklose, bet pagrindiniai dalykai kaimo mokyklose buvo šie: religiniai dalykai, giedojimas ir mokymas skaityti. Atitinkamai šiems dalykams buvo išleidžiamos ir mokymui naudojamos lietuviškos mokymo knygos.

Religijos programa buvo siaura ir primityvi. Ją sudarė katekizmas, kuris įėjo į skaitinius, bibliniai padavimai bei posakiai, giesmių bei psalmių posmai. Ši medžiaga sudarė bazę, bet ne turinį, ne tik religijos pamokoms, o ir kitiems dalykams, todėl ji buvo įdiegiama bei įsimenama mechaniškai. Naudojami čia buvo lietuvių kalba išleisti katekizmai, biblinės istorijos, „Biblijos“, naujasis ir senasis testamentas. Šių knygų buvo kiekvienoje parapijoje. 1739 m. rugpiūčio 13 d. karališkų dominijų Klai-pėdos antvalsčio (Hauptamt) kaimo mokykloms buvo padovanota ir inventorizuota 60 lietuviškų „Biblijų“⁴, kurios papildė lietuviškų knygų skaičių mokyklose.

Mokant skaityti, ypač plačiai buvo panaudojami katekizmai, pereinant nuo „Pibelės“ prie bibliinių padavimų ar „Biblijos“, pvz., Kaušų kaimo mokykloje, 1753 m. duomenimis, 10 jauniausių mokinių skaitė „Pibelę“, 40 vidutinių — katekizmą ir 16 vyresniųjų — Naująjį testamentą ar „Bibliją“⁵. Daugiausia buvo naudojami katekizmai, kurių nepakakdavo,

¹ 1806 m. karaliaus įsakymu protestantų bažnytinių inspektorių, dekanų, vyskupų (Erzpriester) titulai buvo panaikinti ir jiems įvestas „superintendentų“ pavadinimas.

² Mokyklai priklausą kaimai ir jų gyventojai sudarė mokyklų bendruomenę, kuri buvo vadinama „mokyklų sociacija“.

³ Vizitacijos akto formuliarai ir rankraščiai, esantieji autoriaus žinioje.

⁴ Sembritzki J. Geschichte des Kreises Memel. Heydekrug, 1920, p. 118.

⁵ Lietuvos TSR Valstybinės respublikinės bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau trumpinama — VRB Rankr. sk.), f. 106—5 (Kraupiškųjų par. rankr.).

todėl beveik kiekvienoje parapijoje ir mokykloje buvo ranka rašytų katekizmų⁶. Sie katekizmai buvo parašyti mokinių ar įžegnojamųjų, tai yra ruošiamų konfirmacijai, 14—15 metų jaunuolių, diktuojant mokytojui ar kunigui, ir paskui perduodami šeimoje, iki susidėvėdavo. Juose buvo daug praleidimų, netikslumų, bet tai netrukdė naudoti juos katekizmo mokymuisi.

Didelės reikšmės mokymo procese buvo skiriama giedojimui. Giedama buvo vienu, dviem ir keturiais balsais. Lietuvių mokyklose giedamos tik dvasinio turinio giesmės, todėl giedojimo mokymui ir apskritai giedojimui naudojami įvairių laidų lietuviški giesmynai⁷. Tik ankstyviausiuose giesmynuose prie giesmės teksto buvo spausdinamos melodijos, pvz., prie Mažvydo giesmių⁸ ir kitų išleistų giesmynų giesmių⁹, o vėliau liaudžiai leidžiamuose giesmynuose teduodamas giesmės tekstas, nurodant, pagal kokią žymesnės giesmės melodiją ji giedama. Ilgainiui kiekvienoje parapijoje tam pačiam giesmės tekstui pagal giesmyną susidarė savitos melodijos, kurios žymiai skyrėsi nuo vokiškųjų. Prie tokių melodijų susiformavimo prisidėjo „surinkimininkai“, kurie stengėsi atširiboti nu vokiečių. Į giesmių melodijas įsiterpė lietuvių liaudies dainų motyvų elementų, savitų moduliacijų, skiriančių jas nuo vokiškųjų melodijų. Dėl jų originalumo ir meninio lygio šias melodijas muzikai labai vertino ir rinko. XIX a. Tilžės diecezijos superintendantas V. Hofheincas (miręs 1897 m.), Tilžės muzikos mokyklos direktorius Genys ir kiti buvo surinkę Rytų Prūsijoje nemažus lietuvių giesmių melodijų rinkinius, kurių geras pluoštas buvo net paruoštas spaudai, bet karo ir pokario metais buvo sunaikintas. Išliko tik vienas sąsiuvinėlis, kuris dabar saugomas Valstybinės respublikinės bibliotekos Rankraščių skyriuje¹⁰.

Giesmynus paprastai turėjo kiekviena šeima. Jie buvo įvairių leidimų ir buvo perduodami iš kartos į kartą. Bažnytiniuose knygynėliuose jų būdavo vos vienas du egzemplioriai.

Protestantai mokėjimui skaityti, ypač „Bibliją“, teikdavo itin didelę reikšmę, todėl jie darė viską, kad visi mokėtų skaityti. Paskatinimui naudojamos įvairios priemonės, pvz., dar 1740 m. lapkričio 11 d. Kraupiškių parapijos klebonui buvo įsakyta atidėti tų paauglių įžegnojimą, tai yra bažnytinę konfirmaciją, kurie nemoka skaityti. Kartu buvo įsakyta mokyti šiuos paauglius skaityti sekmadieniais ir vakarais¹¹.

Draudimas įžegnoti skatino jaunimą išmoksi skaityti. Sis karaliaus įsakymas tuo metu taikomas ne tik Rytų Prūsijos bažnyčiose, bet ir Prūsijos valdovo valdomose Tauragės ir Seirijų dominijose¹². Sis draudimas buvo ir vėliau plačiai taikomas, nors bažnytinė vyriausybė ir turėjo teisę duoti dispensą nuo skaitymo. Pavyzdžiui, 1797 m. Lengviečių parapijoje (Ragainės bažnytinė inspekcija) bažnytinės vizitacijos metu pasirodė, kad vokiečių tarpe įžegnojamas J. Selhameris, lietuvių tarpe Abr. Rimkus ir M. Simonaitytė nemoka skaityti. Jie nebuvo įžegnoti, iki gaus iš Ragainės superintendenteo dispensą nuo skaitymo¹³.

1833 m. buvo atnaujintas įsakymas — neįžegnoti paauglių, kol neįsigis reikalingų žinių ir neišmoks tvarkingai skaityti¹⁴.

⁶ Keli egzemplioriai yra VRB Rankr. sk. ir pas autorių.

⁷ Lietuvių literatūros istorija, T. I, V., 1957, p. 218—223.

⁸ Mažvydas M. Seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 m. K., 1922.

⁹ Lietuvių literatūros istorija. T. I.

¹⁰ VRB Rankr. sk., f. 105.

¹¹ Ten pat, f. 106—5 (Kraup. par. rankr.).

¹² Endzinas A. Tauragės evangelikų parapija, rankr.

¹³ VRB Rankr. sk., f. 106—3 (Lengviečių par. bažn. vizit. aktas iš 1797 m.).

¹⁴ Ten pat, f. 106—1.

Mokymui skaityti naudota religinio turinio lektūra

Mokymui mokykloje buvo naudojamas elementorius, bet skaitymo pratimams buvo imama tikiybinio turinio knygos lietuvių kalba, pvz. Rusnės bažnytinėje mokykloje 1788—1789 m. bažnytinėse apyskaitose minima kažkokia lietuvių kalba išleistą „Lith[ausische] evangelische Gnadenordnung“, „Biblija“, lietuviškas katekizmas ir giesmynas¹⁵. Šyšos kaimo mokyklos 1788—1789 m. apyskaitoje minima „Lith[ausische] biblische Hystorie“¹⁶, 1779—1780 m. apyskaitoje nurodyta dar Hibnerio (Hübner) biblinė istorija lietuvių kalba¹⁷. Juknaičių kaimo mokykloje, pagal 1774—1775 m. apyskaitą, naudojama 1750 m. išleista knyga „Langhausens Kinderpostill, deutsch und lith[ausische]“ ir kt. Panašiai buvo ir kitose mokyklose. Neaiškumą sudaro „Lith. evangelische Gnadenordnung“.

Ir J. Sembrickis savo veikaluose nurodo, jog XVIII a. antroje pusėje Rytų Prūsijos lietuvių mokyklose mokymui buvo naudojama lietuvių kalba spausdinta „Biblija“, giesmynas, Rambacho „Heilsordnung“, Hibnerio „Biblijos istorija“, „Kinderfreund“ ir „Wirtschaftskatechismus“. Rankraščiuose minimas dar „Landeskatechismus“. Iš paminėtų knygų ypatingai dėmesį patraukia „Wirtschaftskatechismus“¹⁸. Iš pavadinimo sprendžiant, atrodytų, kad tai koks žemės ūkio vadovas, todėl ir šis klausimas turi būti toliau tiriamas.

Skaitymui naudota pasaulietinio turinio lektūra

XVIII a. pabaigoje nuo religinio turinio knygų palaiapsniui pereita prie specialiai paruoštų pasaulietinio turinio vadovėlių panaudojimo mokyklose. Vizitacijos aktuose ir apyskaitų inventoriniuose sąrašuose mokinių vadovėlių tarpe vis daugiau figūruoja nereliginio turinio knygų. Tai iš dalies susiję su filantropinės pedagoginės srovės įsigalėjimu. Šios srovės atstovai siekė pritaikyti Z. Ž. Ruso skelbiamas idėjas ir priešingai scholastiniam intelektualizmui pagerinti mokymo metodiką, J. A. Komenskio dvasia plačiai taikyti vaizdines priemones ir vadovėlius, atsižvelgę į vaikų interesų pasaulį. Filantropai siekė kiekvieno luomo vaikams duoti atitinkamą išsimokslinimą. Bet filantropinės pedagoginės srovės idėjos, taikant jas Rytų Prūsijoje, buvo kiek modifikuotos: nebuvo ankstyvoje jaunystėje skirto fizinio auklėjimo, tik iš dalies taikomas vaiko išorinių jutimų ugdymas, daug dėmesio skiriama protiniam lavinimui ir mažai težiūrima darbinio auklėjimo. Skirtingai nuo filantropinės pedagoginės srovės šalininkų kitose šalyse Prūsų Lietuvoje nebuvo laikomasi luominio mokinių suskirstymo ir atitinkamo paruošimo. Tai atsiliepė leidžiamų vadovėlių turiniui. E. Rochovo pastangomis visas dėmesys buvo nukreiptas į bažnytinės pradinės mokyklas, skirtas žemesnių sluoksnių, t. y. kaimo vaikų, mokymui. Nuo to šios mokyklos ir buvo vadinamos „žeminių mokyklomis“, atseit, valstiečių vaikų mokymui skirtomis mokyklomis. Tad ruošiamų vadovėlių turinys ir turėjo atitikti šį uždavinį, ypač kad žeminių mokyklų buvo nemaža. Apie 1795 m. Rytprūsijoje veikė iš viso 1846 žeminių mokyklos, iš kurių 1216 buvo laikomos karališkomis, o 630 veikė stambiams dvarininkams priklausiusiose valdose¹⁹. Žeminių

¹⁵ VRB Rankr. sk., f. 106-3 (Rusnės par. bažn.), tų metų apyskaita.

¹⁶ Ten pat.

¹⁷ Ten pat..

¹⁸ Sembritzki J. Geschichte des Kreises Memel, p. 118.

¹⁹ Bruožis A. Mažosios Lietuvos mokyklos ir lietuvių kova dėl gimtosios kalbos. Kaunas, 1935, p. 38.

kų mokyklas Prūsų Lietuvoje lankė beveik išimtinai lietuvių valstiečių vaikai, todėl mokymas jose vyko beveik vien tik lietuvių kalba. Mokymo programa buvo vienoda visoje Prūsijoje, bet šios Rytų Prūsijoje veikusios žemininkų mokyklos turėjo savitų bruožų.

Filantropinės pedagoginės srovės įtakoje žemininkų mokykloms buvo spausdinami bei naudojami jose specialūs skaitymui skirti vadovėliai. Kelių tokių vadovėlių autoriumi buvo filantropiniam pedagoginiam judėjimui artimas Friderikas Eberhardas Rochovas (1734—1805). E. Rochovas pirmiausia pritaikė šias idėjas savo valdų apylinkės, Brandenburgo srityje, pertvarkytoms mokykloms, o paskui 1772 m. išleido bandyminį vadovėlį „Versuch eines Schulbuches für Kinder der Landleute oder zum Gebrauch in der Dorfschule“. 1776 m. E. Rochovas išleido jau pirmą skaitinių knygą „Kinderfreund, oder erster Unterricht im und beim Lesen. Ein Lesebuch zum Gebrauch in Landschulen“. Ši knyga buvo užtinkama daugelyje žemininkų mokyklų. Dar prieš tai, 1775 m., Rochovas kartu su savo bendradarbiais paruošė ir išleido instrukciją — „Instruction für die Landschulmeister“. Reikia manyti, kad ši instrukcija buvo išversta ir į lietuvių kalbą bei išleista, nes, pvz., Kalninkų bei Insės parapijų mokyklų kasos metinių apyskaitų inventoriniuose sąrašuose iš 1800—1806 metų²⁰ minima kažkokia lietuvių kalba išleista instrukcija mokytojams: „Drey Exemplaria von der gedruckten Instruction für die Schullehrer, deutsch und litthauisch, bey gedachten dreyen Schulen, Kalninken, Inse und Tawe“. Ji minima ir kitų mokyklų inventoriniuose sąrašuose. Koks buvo šių instrukcijų pilnas lietuviškas pavadinimas, tuo tarpu nepavyko nustatyti, bet išleista ji turėjo būti ne vėliau kaip 1799 m., nes pirmą kartą minima 1800—1801 m. apyskaitoje. Kraupiškių parapijos mokyklų sociacijos kasa 1800—1801 apyskaitiniais metais taip pat išleido 81 grašį įsigyti panašaus pavadinimo knygai savo mokykloms (9 egz.)²¹. Ši instrukcija minima ir vėlesnėse parapijų mokyklų apyskaitose, pvz., 1812—1813 m.²², nors čia jau nebuvo nurodyta, kokia kalba ji išspausdinta. Gal čia turima galvoje 1792 m. Karaliaučiuje išleista knyga „Pamokslas Schulmistrams“. Turinio palyginimas su vokišku turiniu turėtų parodyti, ar čia turima reikalo su originaliu lietuvių kalba išleistu leidiniu ar su nežinomu Rochovo instrukcijų vertimu.

Rochovo skaitinių knyga buvo išleista ir lietuvių kalba. Mokyklų kasos metinių apyskaitų inventoriniuose sąrašuose minima kaip pagrindinė lietuvių kalba skaitymo knyga „Rochowsche Kinderfreund lithauisch“. Tai lietuvių retrospektyvinės bibliografijos aprašyta knyga: „Kūdikiu Prieteliai, knygele Szuilokams ant gero suraszytos, Karalaczuje, 1806. Iszspausdintas Karaliszkoje Knyg-Drukkawoneje Artungo“²³.

Bet turi būti dar ankstesnių leidimų, nes Kraupiškių parapijos rankraštinėje mokyklas liečiančioje archyvinėje medžiagoje, būtent Kraupiškių bažnytinės, Plimbalių, Girėnų, Sakalėlių, Kaušų, Šupinių, Krauleidžių, Raudonačių, Plausinių kaimo mokyklų sociacijos kasos knygų 1800—1801 m. apyskaitos inventoriniuose sąrašuose²⁴ greta kitų knygų minima ir E. Rochovo skaitymo knyga „Kinderfreund“. Tie sąrašai dar neįrodo, kad ši mokymo knyga buvo išleista lietuvių kalba. Bet tai aišku, nes

²⁰ VRB Rankr. sk., f. 106—2.

²¹ Ten pat, f. 106—3.

²² Ten pat, f. 106—1 (Kalninkų—Insės par. rankr.).

²³ Biržiška V. Lietuvių bibliografija (toliau—LB). D. 2. K., 1926. Šio po E. Rochovo mirties (1805) išėjusio leidinio vienas egzempliorius yra Vilniaus universiteto Mokslinėje bibliotekoje. LB nurodo dar 1821 ir 1833 m. E. Rochovo „Kūdikiu prieteliaus“ leidimus.

²⁴ VRB Rankr. sk., f. 106—5.

Kalninkų—Insės parapijos mokyklų sociacijos kasos 1800—1801 m. apyskaitos inventoriniuose sąrašuose nurodyta, kad šiose mokyklose yra tos Rochovo knygos egzempliorių lietuvių kalba²⁵. Kraupiškių parapijos mokyklų sociacijos nuo 1796 m. iki 1797 m. apyskaitos²⁶ išlaidų pozicijose įrašai rodo, jog būta ankstesnių leidimų ir kad Rochovo „Kūdikių prieteliaus“ ankstesnis leidimas lietuvių kalba turėjo būti išleistas ne vėliau kaip 1795 m., dar Rochovui gyvam esant, ir kad jis buvo labai paplitęs Rytų Prūsijos kaimo mokyklose. Ankstesnio įrašo nepavyko užtikti Rytų Prūsijos bažnyčių rankraščiuose. Tuo būdu, lietuvių retrospektyvinė bibliografija turėtų būti papildyta nauju Rochovo knygos „Kūdikių prietelius“ leidinio, išleisto apie 1795 m., įrašu.

Neturint Rochovo vokiečių kalba išleisto „Kinderfreund“ bei lietuvių kalba išleisto „Kūdikių prieteliaus“ pirmojo leidimo, negalima sulyginti jų turinio. Sunku taip pat nustatyti, kokių pakeitimų padaryta vėlyvesniame šio lietuviško leidinio turinyje.

Pats Rochovas buvo stambus feodolas iš Brandenburgo apylinkės, kur XVIII a. pabaigoje ir XIX a. pirmojoje pusėje lietuvių jau maža bebuvu, todėl Rochovas vargu ar mokėjo lietuviškai. Knygą „Kūdikių prietelius“, kuri sudaro apie 300 puslapių²⁷, turėjo kažkas kitas išversti ar specialiai suredaguoti Rytų Prūsijos žemininkų mokykloms. Neturime žinių, kas tai padarė.

Reikia dar pastebėti, kad Rochovo knygos „Kinderfreund“ vokiškas leidimas nebuvo įsitvirtinęs Rytų Prūsijos mokyklose, nes jo vietoje XIX a. pirmajame kevirtyje greta Rochovo „Kūdikių prieteliaus“ leidimo lietuvių kalba buvo proteguojamas ir naudojamas vokiškas Vilmseno vadovėlis „Kinderfreund“. Tai todėl, kad Rochovo „Kinderfreund“ turinys neatitiko vis labiau įsigalinčios reakcijos Rytų Prūsijoje reikalavimų. „Kūdikių prietelius“ buvo ir toliau naudojamas, nes nebuvo kitos lietuvių kalba išleistos knygos skaitymo mokymui.

Pestalocio pedagoginės idėjos, kurios išgarsėjo XVIII a. pabaigoje ir XIX a. pradžioje, artimos filantropinės pedagoginės srovės idėjoms, turėjo įtakos ir Rochovo lietuviškajam 1806 m. „Kūdikių prieteliaus“ leidimui. Tai matyti iš turinio. Kaip buvo su ankstesniu leidimu, nežinoma. Rochovo pedagoginėms pažiūroms sugretinti su Pestalocio buvo išleista speciali Plymano knyga, kuri paminėta Verdainės parapijos mokyklos kasos 1827 m. apyskaitos inventoriniame sąraše²⁸ kaip parapijos mokytojų bibliotekos knyga, pavadinimu „Beschreibung der Rochowschen Lehrmethoden u. s. w. nebst Vergleichung derselben mit der Pestalozzischen, von Pliemenn“. Pilnas pavadinimas, spausdinimo vieta ir metai nepažymėti. Būdinga tai, kad „Kūdikių prieteliuje“ dar neįaučiama nacionalistinių, militaristinio vokiškojo auklėjimo tendencijų, kurios įsigalėjo kiek vėliau.

²⁵ VRB Rankr. sk., f. 106—5, f. 106—2. Juose nurodyta: „2 Exemplaria vom Rochowschen Schulbuche, zwey Ex. vom Rochowschen Kinderfreunde, sechs Exemplaria vom litthauischen Kinderfreund a 2 Ex. für jede der dreyen Schulen in Kalnincken, Inse und Tawe“.

²⁶ VRB Rankr. sk., f. 106—5. Yra įrašas: „Für arme Kinder Schulgeld an den Schulmeister in NN für Bücher die als Inventarien—Stücke sämtlichen Dorfschülern gegeben werden laut Quittung des Buchbinders Müller in Insterberg für 12 Exempl. des Litthauischen Kinderfreundes 3 Rtl. 60 Gr.“

²⁷ 1806 m. leidinys turi 317 psl.

²⁸ VRB Rankr. sk., f. 106—1.

Veiso knygelės Prūsų Lietuvos „žemininkų mokyklose“

Gumbinės valdžios organas „Vyriausybės žinios“ (1821 m., Nr. 48) paskelbė įsakymą²⁹, pagal kurį „kiekvienas į mokyklą priimamas vaikas privalo su savim atsinešti Veiso abėcėlę (Fibel) bei mokyklos knygelę (Schulbüchlein) ir pakankamai didelę šiferinę lentelę pirmiesiems rašymo, skaičiavimo, piešimo ir gramatikos pratimams“.

„Lietuvių bibliografijoje“ pažymėta.

„[Veisas], Naujas Pibelis arba knygelės, isz kurriū Kudikei gal išszsi-mokintis Boksztavus pazinti, juos sudėti, ir isz Knygū skaityti, Karalau-czuje, Mette 1808, Krygdrukavonej nobaszniko Artungo 16 p. got. r.“³⁰.

Kartu su knyga „Naujas pibelis“, kaip jo tęsinys, išspausdinta ir kita skaitinių knyga.

„[Veisas], Mažios Szuil Knygeles. Kudikiems isz tū mokīties, skaityt ir iszmanyti, Karalauczuje 1808. Iszspausta Karaliszkoj Artungo Druko-woneje, B. m. (1808) 17. 30 got. r. Viršelyje avily su eilėmis — Bittes sunesza Medaus ir t. t.“³¹

„Lietuvių bibliografija“ nurodo dar šių knygų 1830 m. leidimą, ir leidimą, išėjusį apie 1839 m. Šių knygų autorius nustatytas pagal „Lietuvių bibliografiją“, be to, Veisas, kaip autorius, minimas Prūsų Lietuvos mokyklų vizitacijos aktuose bei kasos apyskaitų inventoriaus sąrašuose. Juose nurodyta: „Liththausische Fibel“ ar „Lithth. Schulbuch“, daugelyje vietų tiesiog nurodyta — „Veiso Pibelė lietuvių ir vokiečių kalbomis“ (Weissche Fibel deutsch und littauisch). Kitose apyskaitose, pv., Kalninkų—Insės par. 1803—1804 m.³² nurodyta: „4 ex. Weisschen ABC Buchs“, bet nenurodyta, kokia kalba ši knyga išspausdinta. Matyt, būta dar ir pirmesnio šios knygos leidimo lietuvių kalba, nes ji minima, kaip matome, ankstyvesniuose inventoriuose sąrašuose.

Vilniaus universifeto Mokslinėje bibliotekoje esančiame 1808 m. knygos „Naujas pibelis...“ lietuviškajame leidime medžiagos išdėstymo sistemoje, taip pat ir turinyje jaučiama stipri filantropų ir ypač Pestalocio įtaka. Bet jų idėjos taikomos be aklo sekimo. Vadovaujantis modifikuota Pestalocio idėja, jog gimtosios kalbos mokymo uždavinys yra išlavinti vaiko kalbą ir praturtinti jo žodyninę atsargą, skaitinyje „Kas tai?“ duoti 72 bendratiniai veiksmažodžiai. Po jų seka koncentriškai pagal tematiką sugrupuoti daiktavardžiai, pvz., tema „žmogus“ susidaro iš eilės koncentrų: pradėdant nuo „galvos“, „liemens“ bei „sąnarių“, pereinama prie aprangos ir aplinkos daiktų pažinimo. Pateikiama begalinė daugybė mechaniškų pratybių lavinti vaiko kalbai bei sugebėjimui reikšti savo mintis ir supažindinama su išdėstyta medžiaga. Modifikacija pasireiškia tuo, kad Pestalocio nuoseklumas, būtent „daiktavardis, būdvardis, veiksmažodis“, kiek pakeistas. Pradedama, kaip matome, nuo veiksmažodžio ir tuo mokymui suteikiama daugiau dinamiškumo.

Pestalocio nurodymu, vaikų žodyninė atsarga turtinama, siejant gimtosios kalbos mokymą su elementariomis gamtos mokslo, geografinės, aplinkotyros žiniomis. Laikomasi griežtų didaktikos nurodymų: eiti nuo artimo prie tolimo, nuo pažįstamos aplinkinės vietovės stebėjimo

²⁹ Die Anschaffung der nöthigen Schulbücher für die ländliche Schuljugend betreffend. Amts-Blatt der Königl. Litthausischen Regierung, Gumbinnen Nr. 48, 1821. I. 2. Nr. 97.

³⁰ LB, Nr. 452.

³¹ LB, Nr. 453. Abi knygos, įrištos kartu, yra Vilniaus Valstybinio universiteto Mokslinėje bibliotekoje (toliau — VVU MB).

³² VRB Rankr. sk., f. 106—2.

prie nežinomų, sudėtingų vaizdinių. Tuo pačiu išlaikomas protinio lavinimo ir vaiko kalbos lavinimo principas.

„Mažųjų šulknųgelijų“ skaitinius sudaro skatinanti protinį lavėjimą, aprašomojo pobūdžio, koncentrais sutraukta medžiaga.

Skirtingai nuo Rochovo „Kūdikių prieteliaus“, Veiso mokymo knygoje vyrauja lavinamasis momentas. Pradiniam skaitymui skirtoje Veiso knygoje mokymo turinys izoliuotas nuo religinės įtakos, kiek tai galima buvo bažnyčiai pajungtoje mokymo sistemoje, todėl giesmės ir kito-kie religiniai dalykai įterpti kaip atskiri skaitiniai ir sutelkti tarsi priedas pabaigoje. Ir religinė dalis surišta su protiniu lavinimu, o ne su akla dogmatika. „Kūdikių prieteliuje“ priešingai — religinė įtaka labiau reiškiasi mokymo turinyje. Pestalocio pedagoginių idėjų įtaka Veiso lietuviškoje knygoje didesnė nei „Kūdikių prieteliaus“ 1806 m. leidime.

Kitos mokymui naudotos knygos

Skaitymui ir apskritai mokymui buvo naudojamos ir kitos nereliginio turinio knygos. Rytų Prūsijos bažnytiniuose archyvuose labai neišikiai minima knyga. Apie ją specialios bažnyčios ir mokyklos komisijos 1764 m. kovo 7 d. Kraupiškių bažnyčios vizitacijos akte rašoma: „Kraupiškių mokykla turi vieną lietuvišką „Bibliją“ ir lietuvišką giesmyną. Ji reikalinga vienos istorijos knygos (hat nöthig ein Historien Buch)“. Toji pati komisija, vizituodama tos parapijos Plimbalių ir kitas kaimo mokyklas, akte pažymi: „Plimbalių mokykla turi vieną lietuvišką bibliją ir reikalinga lietuviškos istorijos knygos (litth. Historien Buch)“. Tokie pat įrašai padaryti Krauleidžių, Sakalėlių, Raudonaičių, Kaušių, Siupinių kaimo mokyklų vizitacijos aktuose. Tuo tarpu Girėnų ir Plaušinių kaimo mokyklos turi „Litth. Historien Buch“.

Specialios bažnyčios ir mokyklos komisijos pageidavimai buvo įvykdyti, nes ši knyga minima vėlesniuose kai kurių parapijų apyskaitų inventoriniuose sąrašuose. Ji minima 1801—1802 m. Kraupiškių parapijos apyskaitos Kraupiškių bažnytinės mokyklos inventoriniame sąraše³³, Plimbalių kaimo mokyklos inventoriniame sąraše³⁴, Siupinių kaimo mokyklos inventoriniame sąraše („1 deutsch und 1 litth. Historien Buch“), Kaušių, Girėnų, Raudonaičių, Plaušinių, Krauleidžių, Sakalėlių kaimo mokyklų inventoriuose.

Zinoma, iš nuruodyto įrašo sunku nustatyti tos knygos tikrąjį pavadinimą, bet, išvertus į lietuvių kalbą, tai turėtų būti „lietuviškos istorijos knyga“. Kitų metų įrašuose rašoma „Historien Buch litth[auisch]“. Tai reikštų: lietuviškai parašyta ir išspausdinta istorijos knyga. Išeity, kad ne vėliau kaip apie 1763 m. turėjo būti išleista kažkokia istorija lietuvių kalba. Per drąsu būtų galvoti, jog aštuonioliktojo amžiaus viduryje būtų išleista Lietuvos istorija, dargi lietuviškai parašyta. Tai greičiau lietuvių kalba išleista bibliinių padavimų istorija. Tuo labiau, kad įrašuose minima tokio pat turinio knyga vokiečių kalba.

³³ VRB Rankr. sk., f. 106—1. Jame rašoma: „In der Kirchsule zu Kraupischken sind 5 Bänken, 1 Tisch und Rechentafel, 1 deutsch und 1 littha[uisches] Historien Buch, Rochows Kinderfreund und Beckers Noth und Hilfsbüchlein und das Feuerbüchlein deutsch und litth“.

³⁴ VRB Rankr. sk., f. 106—2. Rašoma: „1 deutsch und 1 litth[auisches] Historien Buch“.

Lietuvių kalba išleista „Prūsų istorija“ mokyklose

Prie Verdainės parapijos 1821 m. apyskaitos³⁵ pridėjame Verdainės bažnytinės mokyklos inventoriniame sąrašė greta kitų lietuviškų knygų pažymėta: „5 Litthauische Geschichte Preuszens“. Vadinasi, mokykla turėjo Prūsų istorijos lietuvių kalba penkis egzempliorius.

Tokius pat įrašus „Litthauische Preuszische Geschichte“ radome prie apyskaitos pridėtuose tų pačių metų Juknaičių, Pašyšių, Petrefių, Užlieknių, Laucių, Grabupių, Kanteriškių, Juknaičių, Neusaso kaimo mokyklų inventoriniuose sąrašuose. Tokius įrašus užtikome ir peržiūrėtuose 1827, 1831, 1832 m. Verdainės parapijos bažnytinės ir kaimų mokyklų inventoriniuose sąrašuose³⁶. Knyga minima ir tų metų bažnyčios ir mokyklų vizitacijos aktuose. Tai rodo, kad mokyklose tokia knyga tikrai buvo. Bet koks yra šios knygos tikras pavadinimas ir kas yra šios lietuvių kalba išleistos knygos autorius, tuo tarpu dar nenustatyta. Pirmas tuo tarpu užtiktas įrašas yra Verdainės parapijos Neusaso kaimo mokyklos 1819 m. inventoriniame sąrašė, todėl „Prūsų istorija“ turėjo būti išleista prieš 1819 m.

Kai, stiprėjant germanizacijai, pereita prie mokymo vokiečių kalba, ši knyga, matyt, buvo išimta iš mokyklų knygynėlių, nes ji vėliau nebeužtinkama inventoriniuose sąrašuose. Jos vietoje Verdainės parapijos 1842 m. vizitacijos akte³⁷ greta kitų mokymui turėtų knygų minima ir „Kurzgefaszte Geschichte von Preuszen“ („Trumpa Prūsijos istorija“). Knyga parašyta vokiečių kalba, nes vadovėlių sąrašė pažymėtų knygų tarpe nėra nė vienos lietuviškos ir, be to, vizitacijos akte nurodyta, jog visi dalykai, išskyrus tikybą ir skaitymą lietuvių kalba, mokomi vokiečių kalba. Skaitymas lietuvių kalba vėl mokomas iš religinio turinio lietuviškų knygų, kaip XVII—XVIII a.

Tarybinis bibliografas V. Žukas savo paskelbtoje medžiagoje apie rašytoją A. Vištelį pažymi, kad „Lankydamasis Rytų Prūsijoje, A. Vištelis Klaipėdoje gavęs mirusio protestantų vyskupo Ciglerio (Ziegler) iš Ragainės rankraštį, kuriame aprašoma senoji Prūsų istorija nuo kryžiuočių atėjimo iki prūsų karaliaus (? — V. Ž.) mirties. Šį darbą A. Vištelis nusirašė (1881.XI.24)“³⁸.

Karolis Edvardas Cigleris, Kretingalės kunigo Jono Gotfrido Ciglerio sūnus, gimė 1798 m. 1818 m. jis įmatrikuliuotas Karaliaučiaus universitete ir nuo 1828 m. kunigavo Juodkrantėje. 1832 m. jis persikėlė į Rusnę, kur netrukus buvo išrinktas superintendentu. 1851 m. jis persikėlė į Ragainę, kur ir mirė³⁹.

K. Cigleriui, kaip Klaipėdos diecezijos superintendentui, priklausė ne tik Rusnės parapija, bet ir Verdainės, Kintų, Sakūnų, Kalninkų—Insės ir kitos. Jam 1832 m. persikėlus į Rusnę, knyga dar buvo naudojama diecezijos mokyklose, todėl ji turėjo būti jam žinoma. K. Cigleris negalėjo būti jos autoriumi, nes Prūsų istorija lietuvių kalba turėjo būti išleista, kaip jau minėjome, ne vėliau kaip 1819 m., kai jis dar studijavo Karaliaučiaus universitete. Reikia manyti, kad A. Vištelio nusirašytas senosios Prūsijos istorijos rankraštis yra mokyklų turėtos lietuviškos Prūsų

³⁵ VRB Rankr. sk., f. 106—1.

³⁶ Ten pat.

³⁷ Ten pat.

³⁸ Žukas V. A. Vištelio laišakai J. Kraševskiui.—„Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai“, t. II, V., 1952, p. 204.

³⁹ Sembritzki J. und Bittens A. Geschichte des Kreises Heydekrug. Memel, 1940, p. 49.

istorijos Ciglerio padarytas nuorašas arba vokiškas trumpas Prūsijos istorijos vertimas. Jei K. Cigleris būtų savarankiškai tyręs Prūsijos istoriją ir parašęs atitinkamą studiją, istoriografai J. Sembrickis, A. Biteinas ir kiti būtų tai pažymėję savo darbuose.

Kitos lietuvių kalba išleistos mokymo knygos

Iš Rytų Prūsijos bažnytinių archyvų dokumentuose minimų lietuviškų knygų pažymėtini dar šie nežinomi ar mažai žinomi vadovėliai: Kalninkų parapijos 1810—1811 m. apyskaitos⁴⁰ inventoriniame sąraše paminėta knyga „Litauisch-Schulfreund“. Tai, greičiausiai, klaidingai užrašytas E. Rochovo „Küddikių prietelius“ („Kinderfreund“).

Verdainės parapijos Neusaso, Pašyšių, Petrelių, Rumšų kaimo mokyklų inventoriniuose sąrašuose, pridėtuose prie 1827 m. apyskaitos⁴¹, pažymėta, jog turima 12 neužklijuotų kilnojamyjū sieninių lietuviškų abėcėlių (Litauische Wandfibel). 1829 m. Verdainės parapijos vizitacijos akte⁴² pažymėta, jog Verdainės bažnytinėje mokykloje dar naudojama Ernsto „Litauische Wandfibel“. Grabupių kaimo mokyklos 1831 m. inventoriniame sąraše⁴³ pažymėta, jog mokykla turi 13 lapų lietuviškos sieninės abėcėlės (13 Blätter Litauischen Wandfibel). 1827 m. Rumšų mokyklos inventoriuje yra įrašas: „71—82 Litth. Wandfibel von Stephani, 10 u. 12 fehlt. Die übrigen sind unaufgeklebt“. Stefanis buvo išleidęs vokišką sieninę kilnojamyją abėcėlę. Kad jis ją būtų pritaikęs ir lietuvių kalbos mokymui, ligi šiol nebuvo žinoma.

„Lietuvių bibliografijoje“ yra įrašas (Nr. 595): „Litauische Wandfibel zum Unterricht im Lautieren nebst vorhergehender Nachweisung des Stufenganges, der bei Anfertigung desselben beobachtet ist. Tilse 1828, Gedruckt und verlegt von Heinrich Post. 8. XIII l. 8^o“.

Autorius nenurodytas. Iš to, kad ši sieninė abėcėlė minima 1827 m. apyskaitoje, reikėtų daryti išvadą, jog buvo ligi šiol nežinomas ankstesnis, Stefano paruoštas leidinys. „Lietuvių bibliografijoje“ minimas abėcėlės autorius turėtų būti Ernstas.

Tilžės apskrities istorijoje rašoma, kad Piktupėnų kunigas Kristijonas Daniėlius Hazenšteinas (Hassenstein, 1756—1821 m.) parašęs lietuvių kalba reformacijos istoriją ir prancūzų karo istoriją⁴⁴. Šios knygos užregistruotos „Lietuvių bibliografijoje“ pavadinimu: „Christian-Daniel Hassenstein, Nusidavimai Szvento Karawimo par kurin Priešaj ir kiti krikščionis... Iszspausta Gumbinėje Kar. Knyg.-Drukawoneje Artungo, 1814, got r.“ Tai trumpa Napoleono karų istorija⁴⁵.

Antroji knyga — „Kaip krikščioniszka Wiera bey Bažnyczia Žmonių pagadinta, Dewui maloningay bewaldant per Luttera bey kitus nobažnus wyrus Atnaujinta... Wirusiems szwentos Bažnyczios Užweizdams pawelijant Rasztais iszspausta pri Endrickio Post Tilžėje. 1818“ — tai trumpa reformacijos istorija, kuri, pagal „Lietuvių bibliografiją“, esanti Kr. Hazenšteino išversta⁴⁶. Pagal J. Kopą, knygos autoriumi esąs K. D. Hazenšteinas.

⁴⁰ VRB Rankr. sk., f. 106—3.

⁴¹ Ten pat.

⁴² Ten pat.

⁴³ Ten pat.

⁴⁴ Kopp J. Geschichte des Landkreises Tilsit. Tilsit, 1818, p. 209—210.

⁴⁵ LB, p. 122. (Nr. 471).

⁴⁶ Ten pat, p. 128 (Nr. 498).

1827 m. Verdainės parapijos apyskaitos⁴⁷ Petrelių kaimo mokyklos inventoriniame sąrašė yra įrašas „1 -deutsch und litthauische Sittentafel“. Tai, greičiausiai, elgesio, mandagumo taisyklių ar bažnytinių moralų rinkinio lentelė. Koks jos turinys, kada ir kur ji buvo išspausdinta ir kas jos autorius, dar nepaaiškėjo. 1819 m. rugsėjo 6—11 dienomis Verdainėje įvykusioje diecezijos kaimų mokyklų mokytojų konferencijoje buvo reikalaujama parūpinti mokykloms vokiškas biblijas, lietuviškus ir vokiškus giesmynus ir „Sittentafel“ abiem kalbom. Išeitų, kad ši lentelė jau buvo žinoma 1819 m.

1827 m. Verdainės parapijos kasos apyskaitoje, inventoriniame atžymėjime, nurodyta, jog bažnyčios žinioje yra vyriausybės žinių „Litthauisches Amtsblatt“ komplektai nuo 1811 iki 1827 m.⁴⁸ 1843 m. apyskaitoje atžymėta, jog yra komplektai nuo 1811 iki 1847 m.⁴⁹ Greičiausiai, tai Gumbinėje leistų valdžios žinių, kaip Prūsų Lietuvos srities vyriausybės organo „Amts. Blatt der Königlichen Litthauischen Regierung in Gumbinnen“, netiksliai pažymėtas pavadinimas.

Cia paminėtos problemos, iškilusios, tiriant Rytų Prūsijos bažnyčių archyvų rankraščius, reikalauja bibliografų tiriamojo darbo. Tolesni kruopštūs Rytų Prūsijos bažnytinių archyvų tyrinėjimai turėtų iškelti ir daugiau naujos bibliografinės medžiagos, naujų problemų tiriamajam bibliografų darbui.

„Mokslas skaitima Raszta Lietuwiszka“ Pilupėnuose

Mokymui skaityti knygų, kaip rodo išlikusi Rytų Prūsijos bažnyčių archyvų rankraštinė medžiaga⁵⁰, yra bandę parinkti patys mokiniai. Pagal šią medžiagą, 1821 m. Štalupėnų apskrities Pilupėnų parapijos bažnytinėje mokykloje, maždaug 8 km į šiaurę nuo Vištyčio, mokiniai (nurodoma, kad tai darė katalikų tikybos vaikai), atsinešę į mokyklą Vilniuje lietuvių kalba išleistą skaitymo knygą ir pareikalavę, kad mokytojas, šiuo atveju precenteris, iš tos knygos mokytų juos. Dokumentuose nenurodyta, kaip precenteris ir kunigas reagavo į šį mokinių reikalavimą, bet apie šį įvykį buvo painformuoti visi aukštesni Rytų Prūsijos vyriausybinių organai.

Karališkosios Prūsų vyriausybės pirmasis skyrius įsakė 1821 m. gegužės 24 d. aplinkraščiu Nr. 1964 superintendentams patikrinti: ar jų diecezijoje veikiančiose mokyklose nesinaudojama Vilniuje lietuvių kalba, lotynų raidėmis, ne visai suprantama ūarme parašyta ir Vilniaus bazilijonų vienuolių spaustuvėje spausdinta mokyimo knyga šia antrašte:

„Mokslas Skaitima Raszta Lietuwiszka diel mažu wayku kurremi padieti ira wysokie Mokslai krikszczoniszki, teypo ir trumpas Nobaženstwas kožnos Dienos Wirams yr Moterims sluzianczias Idan mokidamiesi skaityti iszmoktu pradžos moksla krykszczoniszka y Nobaženstwas kožnos Dienos. Nauiey Padrukawotas 1818 Wilniuy Drukarniey kunigu Bazylionu“⁵¹.

Tuo pačiu aplinkraščiu įsakoma patikrinti, ar mokyklose nesinaudojama panašiomis mokyimo knygomis. Jei jų pasirodytų, pageidaujama gauti tokios mokyimo knygos egzempliorių peržiūrėti. Atsakymo laukiama šešių savaitių bėgyje.

⁴⁷ VRB Rankr. sk., f. 106—1.

⁴⁸ Ten pat.

⁴⁹ Ten pat.

⁵⁰ Ten pat.

⁵¹ Ten pat (Verdainės par. arch.).

„Lietuvių bibliografija“ žino daugelį knygos „Mokslas Skaytima Raszta Lietuwiszka...“ leidimų, bet XIX a. pradžioje nurodyti 1809 ir 1824 m. leidimai⁵². Atrodo, kad šis, 1818 m., leidimas yra ligi šiol nežinomas lietuvių bibliografijai⁵³.

Kad toks knygos „Mokslas Skaytima Raszta Lietuwiszka“ 1818 m. leidimas turėjo būti, rodo ir tai, kad tarpai tarp atskirų ankstesnių leidimų nedideli, vienerių—trejų metų, tuo tarpu tarp 1809 ir 1824 m. leidimų didelis — penkiolikos metų — tarpas. Reikia manyti, kad šiame laikotarpyje, ir, be dabar išaiškėjusio 1818 m. leidimo, jų buvo ir daugiau.

Specialios knygelės mokymo turiniui išplėsti

Prancūzų švietėjų ir filosofų materialistų įtakoje Rytų Prūsijos mokyklose vis daugiau dėmesio imta skirti vaiko protiniam ugdymui, bendrojo lavinimo dalykų mokymui. Bet išplėsti mokymo turinį buvo gana sunku XIX a. pradžioje dėl daugumos kaimo mokytojų žemo išsilavinimo bei įsigalėjusių jų tarpe konservatyvių pažiūrų, taip pat dėl reakcinių karaliaus ir daugelio vyriausybinių aparato atstovų pažiūrų, ypač mokyklai esant visiškoje dvasininkų valdžioje. Šiose sąlygose sunku buvo ką nors padaryti. Ir vis dėlto pažangesni buržuazijos veikėjai, ypač Rytprusių specialios bažnyčios ir mokyklų komisijos nariai, kurių tarpe artimai bendravę su L. Rėza prof. Henigis, Neumanas, Borovskis, Vinterfeldas ir eilė kitų. Jie, gal būt, Ruso, Voltero, Pestalocio, Distervego ir kitų pažangesnių asmenų veikiami, surado būdą išplėsti mokymo turinį, nekeičiant programos, mokymo plano, apeinant reakcines biurokratinės instancijas ir priverčiant mažai išprususį kaimo mokytoją išsijudinti.

Imta leisti įvairias naudingas, specialaus turinio knygeles, kurios karaliaus ir aukštesnių valdinių instancijų pritarimu buvo įvestos į mokyklų lektūrą.

„Ugnies knygelės“

Pagrindinė statybinė medžiaga tais laikais buvo lengvai degantis medis. Gaisrai naikindavo iš medžio pastatytus valstiečių trobesius, ištisus miestus, pridarydavo Rytų Prūsijoje didelių nuostolių ir daug vargo.

Nuostoliams išlyginti krašte buvo įvestas privalomas draudimas nuo ugnies⁵⁴, išleisti keli ediktai, įsakantieji buityje imtis įvairių priešgaisrinių priemonių⁵⁵, bet nuo to gaisrų nemažėjo. Kaip viena iš tokių preventyvių priemonių buvo vokiečių kalba parašyta ir išspausdinta knygelė „Feuerbüchlein“. Ji išversta į lietuvių kalbą ir 1802 m. išspausdinta pavadinimu:

Ugnies Knygelės arba trumpas Pamokslas kas Žmonėms wertay darryti pūlās pirm Ugniēs, Ugnei pasidārus ir po Ugniēs jeib kožnas su Ugnim' passisāugot prissimokintus', priegtām dar kelli Nussidawimai ir Ugniēs

⁵² Zr. LB.

⁵³ Klaidos čia negali būti, nes oficialiame aplinkraštyje Nr. 1964 duotas tikrintos knygos pilnas titulinio lapo išrašas ir, be to, mūsų rankose yra du šio aplinkraščio egzemplioriai, rašyti skirtingu braižu. Vienas jų adresuotas superintendantui Šprengeliui Klaipėdoje, kitas Tilžės superintendantui. Šprengelis gautą aplinkraštyį persiuntė diecezijos kunigams, reikalaudamas patikrinti ir atsakyti. Turime Verdainės kunigo Naugardo 1821 m. birželio 22 d. atsakymą, jog parapijos mokyklose šios knygos nerasta, ir Šprengelio 1821 m. liepos 1 d. atsakymo vyriausybei juodrašty. (VRB Rankr. sk., f. 106—1). Jame rašoma, kad knyga diecezijos mokyklose nenustatyta, bet lietuvių katalikų vaikų mokymui turėtų būti išleistas specialus vadovėlis.

⁵⁴ Kleinstädtische Feuersozität, 1711.

⁵⁵ Apsakimai dėl Ugnies Priegadu, Gumbinėje 1819, 1821.

Dawádas ant Kiemú pridėti. Kasztais iszspáude Erings's bey Aberland's Karalaus Drukorei 1802⁵⁶.

Senesnieji lietuvių bibliografai⁵⁷ spėliojo, kad, atsižvelgiant į „Nusidavimų“ asmenų pavardes — Ausmons (Ausmann), Geimterots (Geheimrat), gal ir į vienos apysakos asmenų veikimo vietą — Berlyną, knygutė turėtų būti versta iš vokiečių kalbos. Šiuo metu iš specialiosios bažnyčių ir mokyklų komisijos 1802 m. sausio 2 d. aplinkraščio⁵⁸ superintendentams aišku, kad turime reikalą su vertimu iš vokiečių kalbos. Neturint vokiško originalo, sunku nustatyti, kiek vertėjas laikėsi vokiško teksto. Iš to, kad prideduose beletristiniuose vaizdeliuose rodomas Rytų Prūsijos kaimo gyvenimas, kaimų pavadinimai lietuviški, pvz., „Ilginnei“, reiktų manyti, kad į lietuvišką vertimą buvo įnešta daug naujo, savito lietuviškam kaimui.

Nežinomas nei autorius, nei vertėjas. S. Daukantas, sužemaitindamas ir išleisdamas „Ugnies knygeles“, 1849 m. nurodo: „Skajtidáms rasztus apie ugni, radau naudingą ugnęs kningelę nu Prusu wiresnybės swietuj apskelbtą metūs 1802, kajp rods Karalauczyūje, kórę cze pagal musú kraszto soukos parraszės skélbu antrą atweji... Iszraszę Jonas Wangys ir apskélbę m. 1802, o dabar antrą atweji apskelbę Antanas Wainejkis. Petropilis, Iszspauostas pas E. Pratzá.“

Neaišku, iš kur S. Daukantas paėmė J. Vangį. Bibliografijos tyrinėtojams ši tą naują šiuo klausimu galėtų duoti lietuviško teksto palyginimas su vokišku originalu. Neaiškumų sudaro ir tas momentas, kad knygelė lietuvių kalba išleista 1802 m., bet turimoje archyvinėje medžiagoje, būtent Kraupiškių parapijos mokyklų sociacijos kasos metinių 1800—1801 ir 1801—1802 m. apyskaitų inventoriaus sąrašuose⁵⁹ ji jau minima. 1801—1802 m. apyskaitoje, mokyklų inventoriaus sąrašuose knygelės pavadinimas įrašytas kita ranka ir kitu rašalu. Galėjo būti taip, kad, gavus knygelę, jau užbaigtoje bet dar neišsiustoje 1801—1802 m. apyskaitoje knygelės pavadinimą į kiekvienos mokyklos sąrašą įrašęs siuntėjas. Bet įrašas 1800—1801 m. apyskaitoje prie Raudonaičių ir kt. mokyklų — „und das Feuerbüchlein deutsch und lith[auisch]“ — leidžia manyti, kad galėjęs būti dar ir ankstesnis, ligi šiol nežinomas šios knygutės leidimas.

Įdomu yra tai, kad ši knyga buvo panaudojama mokymui. Minėta speciali bažnyčių ir mokyklų komisija, kurią sudarė žymūs Rytų Prūsijos mokslininkai, konsistorijos vadovai ir kt. pareigūnai, pranešė superintendentams 1802 m. sausio 2 d. raštu⁶⁰, kad siunčia vyskupijų mokykloms vokiečių kalba išleistą knygelę „Feuerbüchlein“ ir jos „gerai paruoštą vertimą į lietuvių kalbą“ („Wohlbearbeitete liththausische Übersetzung“). Komisija prašo šias knygeles išdalinti mokykloms ir pasirūpinti, kad jos negulėtų nenaudojamos. Šiame aplinkraštyje komisija siūlo „du kartu savaitėje, penkiolika minučių prieš baigiantis pamokoms, pavesti geriausiai

⁵⁶ Egzempliorius yra VRB.

⁵⁷ Ružancovas R. „Ugnies knygeles“ seniausias lietuviškas ugniagesybos vadovėlis. K., 1932.

⁵⁸ VRB Rankr. sk., f. 106—1.

⁵⁹ Ten pat, f. 106—3. Apyskaitos buvo pateikiamos už laikotarpį nuo vienu metų birželio 1 d. ligi kitų metų gegužės 31 d., todėl jos buvo sudaromos ir išsiunčiamos liepos—rugpiūčio mėn. Joms sudaryti ir perrašyti buvo sandomas specialus žmogus (žr. išlaidų pozicijos apyskaitas). Joks uždelsimas buvo nepakenčiamas. Laiku neišsiuntus Kraupiškių bažnyčios kasos apyskaitos, buvo gautas paraginimas su įspėjimu — nurodytu terminu negavus apyskaitos, ją pasiimti busias atsiųstas vachmistras, o klebonui busią uždėta 5 talerių bauda (VRB Rankr. sk., f. 106—3).

⁶⁰ VRB Rankr. sk., f. 106—1. (Raštas adresuotas Tilžės superintendantui Rozenbaumui).

skaitantiems mokiniams garsiai skaityti klasėje“. Mokytojai įpareigojami sunkiai suprantamas mokiniams vietas paaiškinti. Be to, prašoma „paskaitinti tėvus perskaityti ir įsigyti šią knygelę“. Toliau rašte pažymima: „Jei kas iš tėvų ar valstiečių norėtų šią taip naudingą knygelę lietuvių kalba įsigyti, priskaityti šį skaičių prie parapijų mokykloms užsakomo skaičiaus ir pinigų už knygas iš mokyklų kasos persiųsti superintendentams tolesniam persiuntimui. Knygelė įrišta ir kaštuoja 9 grašius“⁶¹.

„Ugnies knygelės“— tai ne tik pirmas lietuviškas ugniagesybos vadovėlis. Joje suprantamai, glaustai ir nuosekliai kalbama apie ugnies jėgą, naudą ir apie jos daromus nuostolius. Knygos medžiaga praplėtė mokymo turinį, davė šiek tiek žinių apie gamtą, įnešė naujų vaizdinių, naujų sąvokų, praturtino mokinių žodyną. Šiai medžiagai įtvirtinti knygutės pabaigoje (psl. 44—76) pateikiama atitinkamo turinio beletristinių didaktinių vaizdelių.

„Sveikatos bei gelbėjimo knygelė“

Plečiant mokymo turinį ir skaitinių tematiką, buvo susirūpinta skleisti medicinos žinias. Tokios tendencijos buvo susijusios su gyventojų sveikatingumo klausimais ir darbo jėgos pareikalavimu besivystančiai kapitalistinei gamybai. 1821 m. Klaipėdos superintendentui Sprengeliui⁶² ir kitiems buvo pranešta, kad Gumbinės lietuvių departamentas gavęs iš Dvasinių, švietimo ir sveikatos reikalų ministerijos 600 egz. vokiečių kalba išleistos knygos „Anweisung zur zweckmässigen Behandlung und Rettung der Scheintoten“. Šias knygas reikėjo išdalinti mokykloms. Kartu su minėtu aplinkraščiu buvo siunčiamas tam tikras skaičius knygučių, kurias reikėjo išdalinti po vieną egzempliorių jo žinioje esančių mokyklų mokytojams. Rašte toliau sakoma: „Mes gerai žinome, kad daugelis mokytojų dėl nepakankamo vokiečių bei rašto kalbos mokėjimo ar dėl realinių žinių trūkumo knygutėje duodamų nurodymų tinkamai be pagalbos nesupras, todėl nemokės jų turi io be vadovo tikslingai pritaikyti“. Todėl kunigai turi išaiškinti mokytojams instrukcijų turinį, kad jie galėtų šias žinias perteikti mokiniams. Nurodoma, kad, pradėdant mokslo metus, kasmet šaukiamose mokytojų konferencijose šios instrukcijos būtų išaiškintos, o „kiekvienos mokyklos mokytojas privalo kas savaitę paskirti vieną valandą, pradėdant dienos mokymą, instrukcijos aiškinimui. Mokančiam gerai rašyti jaunimui knyga gali būti duota dalimis nusirašyti, ir tokiu būdu mokiniai būtų mokomi rašybos. Superintendentas privalas mokyklų vizitacijos metu patikrinti, kaip šie nurodymai vykdomi mokyklose“.

Nuolankus aplinkraščio tonas ir prašymas šios naudingos instrukcijos turinį padaryti įkandamą vokiškai nemokantiems kaimo mokytojams ir tuo labiau mokiniams, rodo, kad pagrindinę gyventojų masę Rytų Prūsijos kaime tuo metu sudarė lietuviai. Gal būt, tokiu būdu norėta įsieteikti ir apsieiti be lietuviškojo vertimo. Bet šie nurodymai nebuvo vykdomi, nes vokiečių kalba išdėstytas knygučių turinys buvo sunkiai suvokiamas tiek daugumai kaimo mokytojų, nemokančių vokiškai, tiek ir iš viso vokiškai nemokantiems mokiniams. Antra vertus, knygutės turinio aiškinimas mokytojams apsunkino parapijų klebonus, kuo jie buvo nepatenkinti. Dėl

⁶¹ VRB Rankr. sk., f. 106—1. (Raštas adresuotas Tilžės superintendantui Rozenbaumui).

⁶² Aplinkraštis superintendentams Nr. 1979 (1821.VI.29). Rankraščių turi straipsnio autorius.

to Gumbinės lietuvių departamentas pavedė Piktupėnų kunigui K. Hazenšteiniui⁶³ išversti minėtą knygelę į lietuvių kalbą. Knygutė paskubomis buvo išspausdinta 1822 m. tokia antrašte:

„Pamokymas kaip tie, kurie Pamirusiems prilygsta, ciktinay kawotini, jeib wel pasigautų, pagal wyrausos Wyriausybes Paliepinimą Lietuwninkams iszguldytas. Kasztais iszspausatas Mete 1822 Tilzėje prie Endrik Post“⁶⁴.

1822 m. Gumbinės lietuvių departamentas pranešė superintendantui Sprengeliui⁶⁵, kad minėta „Sveikatos bei gelbėjimo knygelė“ jau esanti išversta į lietuvių kalbą ir būsianti įšdalinta mokykloms. Nurodyta, kad aštuonių dienų laikotarpyje reikia pranešti, kiek egzempliorių reikalinga jo inspekcijos mokykloms. Sprengelis atsakė⁶⁶, kad jo inspekcijoje esančios 29 mokyklos, kuriose greta vokiečių kalbos turi būti mokoma ir lietuviškai. Jis prašė atsiųsti po 1 lietuvišką šios knygos egzempliorių kiekvienai mokyklai. Į tai iš Gumbinės buvo gautas pranešimas⁶⁷, kad Tilžės spaustuvininkui Postui nurodyta atsiųsti Sprengeliui prašomus 29 egzemplorius. Knygų gavimas pakvituotas 1823 m. sausio 12 d.⁶⁸ Taip pasibaigė nepavykęs vokiečių administracijos mėginimas įpiršti lietuvių mokykloms vokišką knygą — higienos vadovėlį. Kas jos autorius, ligi šiol neišaiškinta. Šiam reikalui reikėtų nustatyti tikslų vokiečių kalba išleistos knygos pavadinimą ir gauti vokiškąjį leidimą⁶⁹.

Knygutė, kuri paprastai buvo vadinama „Sveikatos bei gelbėjimo knygele“, padėjo toliau plėsti mokymo apimtį ir turinį, davusi žinių ir apie gyvąją gamtą. Be to, knygelėje nagrinėjami apalpimo atvejai, jų priežastys, įvairios ligos, priemonės suteikti pirmąją pagalbą ir kt. Daug čia kalbama apie buitį, higienos reikalavimus, švaros laikymąsi ir kitus klausimus. Tuo praktiškai išplečiamas gamtos mokymo elementarinėse mokyklose turinys. Šiam reikalui buvo skiriama nemaža laiko — po valandą per savaitę.

„Bičių knygelė“

Gamtos mokslo diegimui mokykloje didelę reikšmę turėjo ir trečia šviečiamojo turinio knygelė, vadinama „Bičių knygelė“. „Lietuvių bibliografijoje“ jos aprašas yra toks: „Naudingas Bižū Knygeles, tai esti, aiškus Pamokymas, kaip per iszminginga Bižū Kawojima, galli daug Naudōs prisipelnyts wissiems Bittlees Mylintiems, ant gero raszytos, nū

⁶³ Knygelės vertėjas K. D. Hazenšteinas, gimęs Nemersdorfe, Gumbinės apskr., nuo 1778 m. buvo precenteriu Būdviečiuose ir nuo 1791 m. klebonu Piktupėnuose. (Zr. J e n n y K o p p. Geschichte des Landkreises Tilzit, p. 209—210).

⁶⁴ VRB Rankr. sk., f. 106—1.

⁶⁵ Ten pat, Bendr. Nr. 123 (1822.V.26).

⁶⁶ Ten pat, 1822.VI.17.

⁶⁷ VRB Rankr. sk., f. 106—1, raštas Nr. 285 (1822.XII.11).

⁶⁸ Ten pat, f. 106—1.

⁶⁹ Kraupiškių bažnyčios mokyklos kasos 1800—1801 m. apyskaitos inventoriaus sąrašė minima knyga „Becker, Noth und Hilfsbüchlein“ (VRB Rankr. sk., f. 106—3). Tokio pavadi mo knyga paminėta ir Lengvietės bei kt. parapijų mokyklų apyskaitose, bet ji neminima Verdainės bažnytinės inspekcijos mokyklų apyskaitose. Tai ar ne iš šios knygelės padarytas lietuviškas vertimas, nes, sprendžiant iš pavadinimo, jos turinys turėtų būti artimas lietuviškam leidimui. Kitur vėl pažymėta „Mildheims, Noth und Hilfsbüchlein“.

Reikėtų dar pastebėti, kad jau žymiai anksčiau buvo išleistas 4 puslapių atitinkamo turinio įsakymas lietuvių kalba: „Fridrikas II karalius. Ussakimas dėl greito gelbėjimo umay negyvais Pastojusiu, Nuskendusiu ar šiaip nutotitu, ir už ne gyvus laikytu Žmonu. Dūtas Berline. 1775“. (Turi straipsnio autorius.)

D. G. S., Priekulėj, Karalaučiuje 1801, Drukawota nū Ering bei Aberland“⁷⁰.

Knygelės autorius nustatytas pagal 1820 m. leidimą ir 1848 m. S. Daukanto parengtą leidimą. Dalis 1801 m. leidimo „Bičių knygelės“ egzempliorių yra paplitę su lipdėje išspausdintais naujais išleidimo duomenimis: „Karalaučiuje, 1806 išspausstas karaliszkoje Knyg-Drukkawonėje Artungo“. V. Biržiškos nuomone, šią lipdę bus užklįjavęs Hartungas, perėmęs Heringo ir Haberlando spaustuvę kartu su joje likusiomis knygomis“⁷¹.

Bibliografei E. Lebedienei pavyko nustatyti D. G. Setegasto „Bičių Knygelės“ vokiškąjį 1795 m. leidimą, antrašte „Bienenkatechismus“⁷² ir lenkiškąjį šios knygelės vertimą, išleistą Varšuvoje 1809 m. antrašte „Nauka o pszczólach...“⁷³

Tuo būdu, „Bičių knygelė“ buvo pirmiausia parašyta ir išleista vokiečių kalba, o paskui to paties gerai lietuviškai mokančio autoriaus parašyta lietuvių kalba. Neturint vokiško leidimo, sunku nustatyti, ką pakeitė bei papildė autorius lietuviškajame leidime. Lenkiškai D. Setegastas vargu ar mokėjo tiek, kad būtų galėjęs pats ją parašyti ar išversti į lenkų kalbą.

D. Setegastas yra gimęs Bartuose, netoli Rastenburgo, studijavęs Karaliaučiuje ir apie 50 metų buvęs lietuvių mokyklos mokytoju ir preceneriu Priekulėje⁷⁴. Knygelės prakalboje D. Setegastas griežtai pasisako prieš įvairius prietarus ir bando net nustatyti jų atsiradimo priežastį: „Jus taj tikit. . . diel to; kad jums taj kiejstas dajktas rodos“ ir toliau nurodo, kad šie prietarai „daug iszkados daro“. Jis pataria nepasitikėti ir dievo pagalba. Esą, „iszmintingam ir stejantem gaspadoriuj ir Pons Diews padies. Bet kors tokio niera, tas nekocio palajminimo negal aptorieti. . .“

„Bičių knygelėje“ D. Setegastas apibūdina bitę, tranus, motinėlę, nušviečia bičių fiziologiją, gyvenimą, aprašo avilius ir jų savybes, kalba apie bičių priežiūrą, veisimą, kopinėjimą ir kt. Kalba autorius ir apie medaus bei vaško panaudojimą, apie gėrimo iš medaus darymą.

Toji knygelė parašyta paprasta, suprantama kalba. Jos turinys išplečia mokymo apimtį: supažindina su vabzdžių pasauliu, duoda daug žinių iš kitų sričių, pvz., augalininkystės; jame griežtai pasisakoma prieš tamšą, atsilikimą, įvairius prietarus.

Speciali bažnyčių ir mokyklų komisija rekomendavo mokykloms įsigyti šią knygelę. Tai buvo įvykdyta, nes visuose Prūsų Lietuvos parapijų mokyklų sociacijų kasos apyskaitų inventoriniuose sąrašuose rasime minint šią knygelę abiem kalbom, antrašte „Bienenbüchlein deutsch und lith[auisch]“. Tai reiškia, kad kiekviena mokykla turėjo ją lietuvių ir vokiečių kalbomis. Nurodymo dėl „Bičių knygelės“ panaudojimo pamokose nepavyko užtikti. Bet tai, kad ji inventorizuota mokyklose, rodo, jog ji įsigyta iš kasos lėšų. Įsigyti ją nors mokyklos kasos lėšomis tebuvo galima aukštesnių valdžios organų nurodymu. Tuo pačiu ji buvo aprobeuojama naudojimui.

Kitos knygelės mokymo turiniui plėsti

Daug dėmesio buvo skiriama sodininkystei propaguoti mokyklose. Atitinkamu aplinkraščiu mokytojams buvo rekomenduojamas Bedekerio (Baedeker) vadovą „Fachliche Anweisung zur Obstbaumzucht...“ Mo-

⁷⁰ 1 egz. yra VRB.

⁷¹ LB.

⁷² Bienenkatechismus, Königsberg, 1795.

⁷³ Setegast D. G. Nauka o pszczólach. . . Warszawa, 1809.

⁷⁴ Sembritzki J., Geschichte des Kreises Memel, p. 105, 158.

kyklų patarėjas V. Šrejeris (Schröer) išleido specialiai kaimo mokyklų mokytojams Bedekerio vadovo santrauką⁷⁵. Įžangoje jis nurodė, kad mažai vertina kaimo mokytoją, kuris tenkinasi, savo daržą apsodinęs vien bulvėmis bei kopūstais ir iš tingumo nepaverčia jo našiu sodu. Jis teigia, kad „tuo atveju, kai mokytojas augina daržę tik bulves ir kopūstus, jis gauna tiek mokykloje, tiek ir sode tik kopūstus ir bulves“. Jo darbas, atseit, esąs nepažangus. Tokie mokyklų vadovo pasisakymai turėjo veikti ir skatinti mokytojus vesti sodus, bites, diegti to darbo meilę mokiniais ir išmokyti juos daryti tą patį.

Veisti sodus buvo oficialiai reikalaujama iš mokytojų. 1825 m. buvo išleistas įsakymas parinkti mokytojus, kurie su vyresniais mokiniais apsodintų mokyklos sklypą, kelius, pasodintų medžių viešosiose aikštėse ir kitur, prie mokyklų užveistų medelynus. Šiam reikalui mokykla privalo supažindinti mokinius su tinkamais sodinimui medžiais, jų vegetacija ir sodinimo būdais. Apie šio įsakymo įvykdymą buvo reikalaujama painformuoti specialią bažnyčių ir mokyklų komisiją⁷⁶.

Kaip pagalbinė literatūra mokymo turiniui plėsti ir sodininkystei propaguoti, tuomet buvo išleistos vokiečių kalba J. H. Zigro knygelė „Pamokslas apie sodnus arba dajgynus wajnsingu mediu“ ir B. A. Grunardo „Parodimas kaip apinius auginti pagal Naujųjų pritrimum“, kurias paskui S. Daukantas išvertė „iš teutonų kalbos į žemajtių“⁷⁷. Klausimas, kokio turinio buvo šių knygučių originalas ir ar jos aplinkraščiu buvo įtrauktos į mokymo planą, kokį ryšį jos turėjo su mokymu lietuvių kalba „žemininkų mokyklose“, dar nepakankamai iširtas. Bedekerio sodininkystės vadovas buvo išleistas visoms mokykloms, nes jis minimas daugelio mokyklų metinių apyskaitų inventoriniuose sąrašuose.

Reikia dar pastebėti, kad sodininkystė bei augalininkystė buvo skatinama ir kitokiu būdu. Mokytojai, užveisę vaismedžių sodą mokyklos sklype, gaudavo minėtą Bedekerio sodininkystės vadovą, pvz., tokiu būdu buvo premijuotas Kiškių kaimo mokyklos (Verdainės bažnytinėje inspekcijoje Kintų parapijoje) mokytojas Vinkleris⁷⁸, daręs bandymus išvesti naujas vaismedžių atmainas⁷⁹. Pasižymėję sodininkystės vystyme mokytojai buvo premijuojami vaismedžiais, pvz., tokiu būdu buvo premijuotas Ramučių kaimo mokyklos, Verdainės parapijoje, mokytojas Preisas (Preusz)⁸⁰. Šioje apylinkėje galima užtikti skiepimo būdu užsilikusių dar anais laikais užveistų vertingų vaismedžių atmainų. Premijavimui iš Berlyno apylinkės, Potsdamo karališkojo medelyno⁸¹, buvo išskirta 600 sodinukų, 300 obelaičių, 100 kriaušaičių ir 200 vyšnaičių. Mokytojų tarpe buvo propaguojamas Gumbinėje, vėliau ir Tilžėje, leidžiamas sodininkystės laikraštėlis vokiečių kalba⁸².

Gamtos mokslo klausimais mokyklose buvo paskleista ir daugiau knygučių, pvz., vokiškos knygutės: Salcmanno „Ameisenbüchlein“, „Krebsbüchlein“ ir kt.⁸³ Vertimų į lietuvių kalbą nebedaryta.

Pastangos plėsti mokymo turinį, panaudojant knygas gamtos mokslo klausimais, matyti maždaug XIX a. pirmajame ketvirtyje. Vėliau mokymo turinyje vis smarkiau ima reikštis reakcinės tendencijos, mokykloje slo-

⁷⁵ Anhang zu Beadekers Unterricht in der einfachen Obstbaumzucht.. für Landchullehrer. Marienwerder, 1920.

⁷⁶ VRB Rankr. sk., f. 106—3, raštas Nr. 2412 (1825.V.30).

⁷⁷ S. Daukanto įvadas B. A. Grunardo knygoje „Parodimas kaip apinius auginti“.

⁷⁸ VRB Rankr. sk., f. 106—1, raštas 2068 (1821.XII.1).

⁷⁹ Ten pat, superintendente Šprengelio raštas, pristatant premijavimui.

⁸⁰ VRB Rankr. sk., f. 106—1 (1830.XI.11).

⁸¹ Ten pat, f. 106—3.

⁸² VRB Rankr. sk., f. 106—3.

⁸³ Pagal įrašus inventoriuose sąrašuose.

pinamos pažangios mintys, siekiama išguiti iš gyvenimo lietuvių kalbą, uždaryti lietuvių liaudį religiniame obskurantizme. Mokymas reorganizuojamas, stiprinant nacionalistines vokiškas tendencijas, tikybos mokymą, modernizuojant bei išplečiant religinių dalykų turinį. Šioms pastangoms paremti į pirmą vietą iškeliamas vokiečių kalbos mokymas, kuris susijęs su rašto mokymu. Lietuvių kalbos mokymas apribojamas skaitymo mokymu, tam panaudojant grynai religinio turinio, tikiybinių lektūrą. Siekiant germanizavimo tikslų, viso kito mokoma vokiečių kalba. Tolesnėje raidoje stengiamasi anuliuoti visas pažangias, į mokymo turinį, į mokyklą prasiskverbusias idėjas, kurios buvo tam tikra prasme susijusios su lietuvių kalbos teisių pripažinimu. Ir vis tik šis trumpas XVIII a. pabaigos ir XIX a. pirmojo ketvirčio šviiesnis laikotarpis turėjo didelės reikšmės Rytų Prūsijos lietuvių spaudai, gyvenimui. Tame laikotarpyje buvo išleista nemaža naudingų pasaulietinio turinio knygų lietuvių kalba, kurios buvo įtrauktos į mokykloje naudojamus skaitinius, propaguojamus gyventojų tarpe. Šios knygos ne tik plėtė mokymo turinį žemesnio tipo mokyklose, teikė naujų vaizdinių bei sąvokų, padėjo giliau suvokti materialinį pasaulį, buvo bandoma išsiveržti iš religinio kiauoto, iš esmės nekeičiant mokyklinės konfesinės sistemos. Išleistos knygos darė poveikį gyventojams, skatino domėtis žemės ūkiu ir gamtos mokslais, atsikratyti prietarų. Visa ši literatūra ugdė atsparumą, prasidėjus intensyviai germanizacijai.

Apžvelgti leidiniai bei juos užfiksavę dokumentai turi nemaža reikšmės lietuvių bibliografijai bei pedagogikos istorijai.

Iteikta
1963 m. vasario mėn.

**К ВОПРОСУ О ЛИТОВСКИХ КНИГАХ,
УПОТРЕБЛЯВШИХСЯ В ШКОЛАХ ВОСТОЧНОЙ ПРУССИИ
(в конце XVIII и первой четверти XIX вв.)**

А. ЭНДЗИНАС

Резюме

В конце XVIII и первой четверти XIX в. в Восточной Пруссии было 1846 сельских школ, в большинстве которых обучение велось на литовском языке. Основное внимание обращалось на преподавание религии, обучение чтению, пению духовных песен. Обучение письму, арифметике, морфологии и сообщение «общих полезных знаний» было второстепенным. Преподавание было формальным и примитивным. Требовалось чтобы всё подрастающее поколение умело читать. Не разрешалась конфирмация не усвоивших чтения без дозволения протестантских церковных властей. Для чтения, по данным церковных архивов, использовались изданные на литовском языке библия, катехизис, песенник и др.

Под влиянием прогрессивно-просветительного течения идей Песталоцци, филантропического педагогического течения для обучения детей сельского населения был издан специально Е. Роховым подготовленный учебник «Kinderfreund» («Приятель детей»). По данным «Литовской национальной библиографии», этот учебник был издан в 1806 году на литовском языке под названием «Кудикию претелюс» и переиздан в 1821 и 1833 г. Но, судя по заметкам в более ранних записях, должно

Быть более раннее издание, вышедшее не позже 1795 года, но еще не известное литовской библиографии. В церковных записях находим ссылки на неизвестную книгу на литовском языке под названием «Инструкция для сельских учителей». В последующие годы был издан букварь «Науис пибелис» («Новый букварь») и для чтения «Мажа Шулькнигеле» («Малая школьная книжка»), автором которых был Вейсас. В них также чувствуются влияние филантропистов и в еще большей степени идей Песталоцци. Учебный материал представлен по соответствующей тематике отдельными концентрами. Религиозный материал дан отдельными статьями в конце, как бы прикладной частью. По данным архива, было установлено и более раннее издание этих учебников.

Церковные архивы указывают на то, что на литовском языке был издан целый ряд учебников, напр., «Wirtschaftskatekismus» («Хозяйственный катехизис»), «Litauische Geschichte Preussens» («История Пруссии») и др., установить названия и авторов которых является задачей составителей национальной библиографии. Данные архивов указывают на то, что в 1821 г. учащиеся школы в Пилупенах потребовали от учителя обучать их по изданной в Вильнюсе в 1818 г. «Moksla skautima gaszta». Правительственные органы Восточной Пруссии потребовали проверить, не обучаются ли дети по этому учебнику в других школах.

Были изданы книги, посвященные естествознанию: «Угнес книгеле» («Книжка об огне»), «Свейкатос ир гелбеимо книгеле» («Как оживлять мнимо умерших»), «Бичу книгеле» («Книжка о пчелах»). Соответствующими инструкциями требовалось два раза в неделю отводить несколько минут перед окончанием занятий или один час в начале занятий для чтений этих книг. Этим чтением расширялся проходимый учебный материал.

Во второй четверти XIX в. усиливаются стремления к германизации литовского населения в Восточной Пруссии. Обучение происходит на немецком языке, только религия преподается на родном литовском языке, даже чтению на литовском языке дети обучаются тоже при помощи религиозной лектуры.
